

JESTĚ KE KULTURNÍMU KONTEXTU PRAŽSKÉ ŠKOLY: LINGVISTIKA A TYPOGRAFIE^[*]

Vít Boček (*Academy of Sciences of the Czech Republic*)

Abstract. The paper deals with the cultural context of the Prague school of linguistics in its classical period (First Czechoslovak Republic). There are several topics common to the linguists of the school and the leading theoretician of the modern typography, Karel Teige, such as combination of structural and functional approach, strong rejection of the past-oriented intellectual currents in the respective fields, positive appreciation of the role of tradition. Some concrete parallels between theoretical thinking in linguistics and typography at the time are discussed.

Úvod

Jindřich Toman uvedl svou knihu *The Magic of a Common Language* dvěma pozoruhodnými citáty: v roce 1911 pobýval v Praze několik měsíců Albert Einstein a svůj dojem z tamního prostředí shrnul slovy „intelektuální poušť“; zato o tři desítky let později, roku 1943, charakterisoval Roman Jakobson první československou republiku jako období „převratného kulturního rozvoje“ (Toman 1995: 1n). S tím, že v prvních desetiletích samostatného československého státu opravdu došlo (i přes nejrůznější obtíže) k nebývalému myšlenkovému i uměleckému vzmachu, lze jen stěží polemizovat. Snad nikdy předtím ani nikdy potom u nás neexistovalo takové názorové rozpětí a šíře pohledů, a to v nejrůznějších oblastech lidského snažení – v politice, filosofii, vědě i umění (pro přehled viz např. Marek 1998: 261–313). Charakteristickou je také velmi úzká propojenost zmíněných sfér: kupříkladu na Hradě sedí filosof, který o pátečních odpoledních sestupuje do podhradí rozprádat debaty s umělci a vědci, z nichž leckteří zase bouří nejenom při hospodských schůzkách, ale i na politických schůzích.

Nechybí ani názory, které toto vzepětí považují – a dodejme hned, že oprávněně – za sebevědomý pokus národní elity o vymanění se ze středoevropsky provinčního osudu (Vykypěl 2007: 150). První republiku lze pak také vidět jako jakousi houbu, která do sebe nasávala nejrůznější vlivy ze všech možných stran. Impulsem ke vstřebávání cizích podnětů byla i skutečnost, že mladý československý stát byl velkoryse nakloněn imigraci ze států, které právě procházely spletitým politickým vývojem.¹ Ve dvacátých letech se jednalo především o ruskou a ukrajinskou inteligenci prchající před následky bolševické revoluce,

[*] Previously unpublished. Peer-reviewed before publication. [Editor's note]

¹ Onu velkorysost Československa k imigrantům lze ovšem zčásti zpochybnit poukazem na to, že se týkala především kulturní a intelektuální elity, srov. o tom naposledy Čapková 2008, Frankl 2008 a Čapková–Frankl 2008.

v letech třicátých k nám směřoval podobný proud z hitlerovského Německa. Zároveň se pochopitelně silně prosazovaly i vlivy méně bezprostřední, dané kontaktem našich osobností se zahraničím a jejich poučeností o tom, co se ve světě děje. Přijímání cizích myšlenek ovšem nebylo mechanické a nekritické, často z nich bylo u nás vytvořeno něco nového a specifického, a to i kombinací s myšlenkovým odkazem domácím.

Pražská škola a Karel Teige

Oblastí, na které lze uvedené skutečnosti dobře pozorovat, je meziválečná česká jazykověda, respektive její hlavní proud, který představovala takzvaná pražská škola, institucionálně ukotvená v Pražském lingvistickém kroužku. O kulturním kontextu Pražského lingvistického kroužku a myšlenkovém spříznění jeho členů s moderními uměleckými směry bylo již napsáno mnohými mnohé. Nejčastěji se přitom pojednává o kladném přijetí, jemuž se u avantgardních umělců těšily názory a myšlenky (o životním stylu ani nemluvě) Romana Jakobsona (srov. např. Toman 1995: 217–241) a Jana Mukařovského (srov. např. Chvatík 1970). Upozorňuje se také na spříznění pražských funkčních strukturalistů s teoriemi funkcionalistických architektů (srov. Šoltys 1991).² Spojující a nejčastěji citovanou osobou je v tomto ohledu Karel Teige jako náš zřejmě nejzasvěcenější a také nejplodnější teoretik moderní kultury v širokém záběru. V tomto příspěvku se budeme věnovat některým Teigeho textům,³ které dosud v kontextu pražské jazykovědné školy citovány nebyly, snad proto, že v celku Teigeho díla zaujímají okrajovější místo, neboť se věnují méně exponovanému odvětví moderní kultury: jde o texty zabývající se typografií. Právě v nich lze ovšem nalézt nejednu myšlenku dokreslující intelektuální ovzduší první republiky vůbec a ukazující – snad zajímavé – paralely k tehdejší jazykovědě zvláště.⁴

Přístup strukturální a přístup funkční aneb hra v šach

Jak je až notoricky – a proto snad leckdy i poněkud povrchně – známo, Pražský lingvistický kroužek byl uskupením vědců, které se ve druhé půli dvacátých let vyvinulo z původně neformální skupiny několika přátel se společnými odbornými zájmy v početnou, dobře organizovanou a při prosazování oněch zájmů i poměrně bojovnou instituci. Od počátku zde významnou úlohu hráli nejenom vědci čeští, jako především hlavní hybatel tohoto hnutí anglista Vilém Mathesius, ale též cizinci, především Rusové a Ukrajinci. V Kroužku se

² Přehled teoretických východisek a vývoje architektonických funkcionalistů podává např. Švácha 2000a a 2000b. Osobitý pohled přináší Michl 2003, jehož místy provokativní úvahy nad funkcionalistickým heslem „forma sleduje funkci“ jistě stojí za promýšlení a také domýšlení i v jiném než jen architektonickém kontextu, například právě jazykovědném.

³ Zabývat se naopak nebudeme vnějšími projevy spřízněnosti Teigeho se zástupci pražské školy. Pro zajímavost si zde připomeňme jen slavnou fotografii z roku 1933, na které hoduje Teige spolu s Jakobsonem a Nezvalem v bazénu Krohovy vily v Brně, či skutečnost, že v Teigeho pozůstalosti se v přijaté korespondenci zachovalo 21 dopisů od Mukařovského z let 1939–1949 (srov. Hamanová 1968: 7).

⁴ Pozoruhodná je například už skutečnost, že v Teigeho pozůstalosti se zachoval také plán na napsání knihy mající souhrnně pojednávat o autorových typografických názorech; Šestá kapitola plánované knihy měla nést název „Slovo a písmo. Vliv literatury a lingvistiky“ (srov. Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 7).

rozdíjela nejen jazykověda, ale i další spřízněné obory, jako literární věda, estetika, teatrologie či etnografie.

Společným východiskem a sdíleným programem se stal záměr pracovat pomocí funkčně-strukturální metody. Ta má dvojí stránku: zaprvé aspekt strukturální, v němž je třeba jazyk zkoumat jako strukturu, tj. autonomní a vnitřně hierarchizovaný systém, jehož prvky jsou spolu spojeny nejrůznějšími druhy vztahů; zadruhé aspekt funkční, podle něhož je zapotřebí zároveň sledovat vnější fungování jazyka jakožto nástroje komunikace. Podrobnosti tohoto programu a jeho důsledky pro jednotlivé jazykovědné disciplíny zveřejnil Kroužek především v tzv. Tezích, kolektivním dokumentu předloženém v roce 1929 na prvním mezinárodním sjezdu slavistů v Praze (Thèses 1929).

Dva zmíněné aspekty „pohledu na věc“, tj. strukturální a funkční, nacházíme i u Teige. Přiblížit se k jeho textům o typografii jde asi nejlépe přes známější texty o architektuře. Tam se Teige stal naším patrně nejradičtějším prosazovatelem tzv. konstruktivismu, hnutí kořenícího v Sovětském svazu a výrazně spojeného s marxistickou sociologií. Konstruktivistická architektura měla pomáhat budovat nový svět založený na novém společenském uspořádání. Hlavním kritériem kvality stavby se přitom měla stát organizovanost a účelnost. Právě tyto dva rysy lze vnímat jako paralelu k strukturálnímu a funkčnímu pohledu na jazyk. Např. návrhy tzv. koldomů – kolektivních domů složených z množství obytných buněk, doplněných o zařízení jako kantýny, prádelny a podobně – byly vlastně jasně strukturovanými systémy, jejichž prvky k sobě měly být v určitém jasně daném vztahu a které měly plnit jasně daný účel, tj. absolutně uspokojovat materiální lidské potřeby (Teige 1932c).

Teoretickým rozvíjením konstruktivismu se Teige zabýval z nejrůznějších hledisek. Radikálnost jeho celkového přístupu spočívala v ostrém odlišení dvou pólů lidské činnosti: umění a vědy. K prvnímu patří báseň, poetismus, emoce, subjektivismus, k druhému naopak (a analogicky) architektura, konstruktivismus, ratio, objektivismus. Někdy proto bývá jeho přístup k architektuře označován jako vědecký funkcionalismus, v protikladu k druhé větvi, funkcionalismu estetickému, kam lze řadit většinu ostatních českých architektonických funkcionalistů, zastávajících v otázce vztahu architektury a umění umírněnější stanovisko (Švácha 2000b).

Do druhého z obou pólů Teigemu ovšem vedle architektury spadala i typografie, jíž se věnoval i prakticky.⁵ Více jak desítky Teigeho teoretických textů formulujících zásady konstruktivistické typografie byla publikována v dobových periodikách, především v časopise Typografia, který je sám o sobě pěkným příkladem zmíněného překročení provinčnosti, neboť právě v době první republiky se stal revuí světové úrovně. V typografii Teige hlásal podobné principy jako v architektuře, jsou zde však méně zatíženy politicko-sociologickými konotacemi. Patrně zde také zásadní roli sehrál vnější vliv nikoli pouze východní sovětský, ale také německý. Teige byl v názorové shodě především s myšlenkami slavného typografa a písmaře Jana Tschicholda. S Tschicholdovou knihou *Die neue Typographie* (Tschichold 1928), která se stala jakousi biblí moderní typografie,

⁵ K jeho grafickým návrhům srov. Primus 2001 a monograficky Srp–Bregantová–Bydžovská 2009. Za pozornost stojí fakt, že Teige navrhl obálku k Jakobsonovým Základům českého verše z roku 1926 a ke sborníku Čtení o jazyce a poezii z roku 1942, redigovanému Havránkem a Mukařovským.

pozoruhodně souzní Teigeho stať *Moderní typy* (Teige 1927).⁶ V tomto článku představil Teige především „konstruktivistické šestero“, základní body svého typografického programu (Teige 1927: 196n a 206). Oba základní aspekty, strukturální a funkční, jsou zahrnuty v bodu 2: „Výběr typů dokonalé, jasně čitelné a geometricky jednoduché kresby, pochopení ducha toho kterého typu, užívání těchto typů podle povahy textu, kontrastování typografického materiálu k vůli většímu zdůraznění obsahu.“ Funkční pohled je pak samostatně formulován v bodu 3: „Dokonalé vystižení účelu a splnění úkolu. Rozlišení mezi jednotlivými účely. Jiné postuláty klade reklama, jež má být viditelná z dálky, jiné vědecká kniha, jiné poesie.“ A strukturálnímu přístupu se věnuje bod 4: „Harmonické vyvážení plochy a rozvrhu sazby podle objektivních optických zákonů; přehledné rozčlenění a geometrické organisování.“

Snad nejvýstižnějším formulováním funkčně-strukturálního stanoviska je v obou disciplínách přirovnání předmětu svého bádání (v případě jazykovědy), resp. předmětu své činnosti (v případě typografie), ke hře v šach. V jazykovědě se tato metafora stala slavnou především díky Ferdinandu de Saussurovi. V jeho *Kursu obecné lingvistiky* (1916) je jazyk přirovnán k šachové hře především za účelem vysvětlení strukturálního přístupu k jazyku: jazyk je systém, jehož prvky nemají hodnotu samy o sobě, ale pouze ve vztahu k jiným prvkům; jejich hodnota není dána pozitivně, tím, z čeho jsou, ale negativně, tím, z čeho nejsou. Rovněž šachy jsou systémem pravidel o tom, jak která figura táhne; nezáleží na tom, zda jsou celé ze dřeva či slonoviny, ale na tom, jak může ta která figura táhnout. I pokud nějakou figuru ztratíme, můžeme ji konvenčně nahradit třeba pečetním prstenem, a přiřkneme-li mu tutéž hodnotu, jakou měla ztracená figura, hraje se bez problémů dál (Saussure 1996: 58, 116n, 137).⁷

De Saussurovo přirovnání pražská škola nezavrhuje, ale domýšlí je dál, když k onomu strukturálnímu aspektu přidává jako komplementární právě aspekt funkční. Explicitně toto stanovisko formuloval představitel druhé generace pražské školy Vladimír Skalička: „Šachová hra – to není těch několik pravidel, kterým se snadno naučí desítiletý školák. Smysl dávají hře v šachy ona těžko zachytitelná a neustále se měnící pravidla o tom, jak třeba hrát, aby partie došla k úspěšnému cíli. Závislost na sociální realitaci je tu stejně platná jako v životě ekonomickém. Šachová hra se přirozeně mění podle toho, zda je zábavou několika málo lidí nebo zjevem masovým atd. A tím spíše je tato závislost na sociální realitaci platná v jazyce“ (Skalička 1947–1948: 138). Pro jazykovědu to znamená nutnost zkoumat jazyk v jeho užívání, v tom, jak funguje v sociální komunikaci. I tam chceme vyhrát, jsme hráči, kteří v rámci pravidel používají jednotlivé prostředky, aby úspěšně naplnili své komunikační potřeby a cíle.

Metaforu šachové hry nahlíženou z téže perspektivy pak nacházíme také u Teigeho, když hovoří o tom, že v typografii platí jisté stanovené zákonitosti, jimiž je nutno se řídit,

⁶ Oba texty například zavrhují secesi, vedou paralely mezi moderní typografií a abstraktním uměním a předvídají zánik arabských a dálnovýchodních písem. Uvažuje se dokonce o tom, že podobnost těchto myšlenek není náhodná a že autoři byli při přípravě svých textů v kontaktu (Burke 2007: 122n, 2008: 31). Z Teigeho článku Tschichold později přímo citoval jeho hlavní typografické zásady ve své knize *Eine Stunde Druckgestaltung* (Tschichold 1930), na což zase Teige vděčně vzpomínal ještě v roce 1949 v diskusi po své přednášce *Moderní kniha* (o tom viz Bohatec 1965). Teige také referoval o dvou přednáškách, které měl Tschichold v Praze a Brně zkrájí roku 1931 (Teige 1930–1931). Jiné společné téma obou osobností, totiž prosazování malopisu, tedy zrušení velkých písmen, shrnují Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 118–122.

⁷ Podrobně pojednává o de Saussurově přirovnání jazyka k šachu především Greenberg 1971.

leč zároveň je tu i volnost při nakládání s nimi, při jejich uplatňování: „... a jako zákony hry v šachy nevylučují fantasi, vynalézavost a originalitu, jako v šachu je možno nekonečné množství partií, tak ani tyto optické zákony obrazové strojby v ničem neomezují největší živost fantasie, intuitivních nápadů, vynalézavosti a originality, umožňují nesčíslný počet nejrozmanitějších řešení. (...) Tyto zákony jsou nikoliv poutem, ale regulátorem“ (Teige 1927: 195).

Ne archaismu

V obojím případě, lingvistice i typografii, je prosazování nového přístupu spojeno s rasantním vymezováním se vůči svým předchůdcům. V jazykovědě do té doby převládal mladogramatismus, soustřeďující se především na popis historického vývoje jazyků, a to zkoumáním izolovaných jazykových jevů. Právě proti tomu postavila pražská škola požadavek zkoumat také (nikoliv však pouze!) stav jazyka a fungování celého jeho systému. Ve starší jazykovědě se obrácení k minulosti specificky projevilo také v puristickém přístupu v otázce jazykové správnosti. Pro puristy byl správným takový jazykový výraz, který měl historickou kontinuitu, tj. byl doložen v nejstarších fázích jazyka. Ve shodě s tím pak odmítali cizí prvky, u češtiny především jazykové prostředky přejímané z němčiny. Proti hlavnímu puristickému proudu, soustředěnému v časopise *Naše řeč*, vystoupil Pražský lingvistický kroužek v polemické sérii přednášek (Havránek–Weingart 1932), v nichž představil odlišné stanovisko, a to právě funkční. Podle něj o správnosti výrazu rozhoduje právě účel, za kterým se ho používá, tedy i aktuální typ komunikační situace (různé typy jazykových projevů si vyžadují použití různých prostředků). Ne náhodou přivítali toto nové pojetí velké osobnosti prvorepublikové kultury, a to i osobnosti navzájem zcela různého názorového založení, jimž snad bylo společné právě jen kosmopolitní cítění: byli mezi nimi například Karel Čapek (1932) či F. X. Šalda (1931–1932, 1932–1933), a ovšem i Vítězslav Nezval (1932), o něhož vlastně především šlo, neboť bezprostředním impulsem k reakci Kroužku byla kritika některých Nezvalových děl z pera hlavního redaktora *Naší řeči* Jiřího Hallera.

Také typografický konstruktivismus se vymezuje vůči předchozím přístupům. Na konci 19. století se v typografii výrazně prosadil směr reprezentovaný především Williamem Morrisem a Johnem Ruskinem. I jeho nejcharakterističtějším rysem bylo obrácení k minulosti. V době rychle se prosazující průmyslové výroby začal být hlásán návrat k manufaktuře a řemeslné práci, vzorem se staly prvotisky. Na toto hnutí zvané *Arts and Crafts* navázala potom secese se svou typickou zdobností. V českém prostředí byli těmito směry ovlivněni Karel Dyrynk, Zdenka Braunerová, Slavoboj Tusar či Vojtěch Preissig, patrně nejvýznamnější osobností se stal v tomto ohledu Oldřich Menhart. Naopak Teige varuje před „fantastickou zvláštností secesní manie dekorační“ a „nebezpečným archaismu“ (Teige 1927: 190) a staví proti nim kritérium funkční: „Konstruktivistická typografie, přistupující k sestavení knihy, klade si tyto otázky: co? – komu? – proč? a teprve synthesisa odpovědí na tyto otázky je odpovědí na otázku – jak?“ (Teige 1932a: 61). A hned prvním bodem jeho konstruktivistického šestera je: „Osvobození od tradic a předsudků: překonání archaismu, akademismu a vyloučení jakéhokoliv dekorativismu. Nerespektování akademických a tradičních pravidel, které nejsou opřeny optickými důvody, ale jsou pouhou ustrnulou formulí“. Obrácení

formulí“. Obrácení k současnosti, ba budoucnosti, se pak reflektuje i v požadavku využití nových moderních technik, což je pátý bod Teigeho programu: „Využitkování všech možností, které poskytují nové a poskytnou další technické objevy..., spojení obrazu s tiskem v typofoto“ (o fotomontáži viz podrobně Teige 1932b, 1933, 1934).

Ano tradici

Novátorství, spojené v obou případech s širokou obeznameností se zahraničními směry, neznamenalo ovšem totální zavržení domácí tradice. Představitelé pražské školy nejen chtěli, ale vlastně i museli s dědictvím svých předchůdců nějak naložit. V nejobecnější rovině se to projevilo přihlášením se ke dvěma obdobím českých dějin, kdy jsme přesáhli domácí omezenost a dosáhli širšího evropského významu: v kolektivní předmluvě k prvnímu číslu nového časopisu *Slovo a slovesnost* z roku 1935 nacházíme odkazy na dobu cyrilometodějskou a na dobu Karla IV. (Havránek et al. 1935: 7). V méně obecné rovině pak můžeme návaznost na domácí tradici pozorovat v kladném hodnocení některých starších koncepcí jazyka jednotlivými osobnostmi pražské školy (podrobně o tom viz Vykypěl 2008b, 102n). A v konkrétní rovině pak lze poznamenat, že precizní teorie pražských funkčních strukturalistů byly vždy založeny na důkladné znalosti jazykového materiálu, a tomu se nenaučili jinde než u svých mladogramatických učitelů (srov. Vykypěl 2008a: 74).⁸

Může se zdát, že u Teige se spjatost s domácí tradicí projevila spíše až v závěru jeho dráhy teoretika moderny: v jeho pozdějších pracích jak o architektuře, tak o typografii je patrný jistý ústup z počátečních radikálních posic, což bývá obecněji vnímáno jako vstřícný krok vědeckého funkcionalismu k funkcionalismu estetickému, resp. jako částečné uznání dřívějších námitek, které měl druhý proud vůči prvnímu. Ale na Teigeho povědomí o nutnosti brát v potaz i tradici⁹ ukazuje už poslední bod jeho raného šesterá, týkající se spjatosti s praxí: „Žádoucí jest nejužší spolupráce projektanta-grafika s odborníky v tiskárně...; je tu nutná specialisace a dělba práce a zároveň nejtěsnější kontakt“. Tento bod zní jako desideratum něčeho, co bylo pro naše starší typografy v podstatě denním chlebem. Rozdíl mezi Teigem a třeba Oldřichem Menhartem pak není nutné vnímat příliš kategoricky. Spíše jako by se oba oddíly blížily k témuž táboru, funkčnímu přístupu v typografii, ale každý z jiné strany: k čemu Teige dospíval shora, deduktivně, a někdy i pouhou spekulací, to jiní díky větší spjatosti s praxí (např. sazečskou) vnímali jako přirozenou nutnost. Dále je třeba dodat, že důležitost tradice zastával Teige od počátku v otázce výběru typů písma: „Není důvodu měniti zobecnělý, vyhovující krásný tvar, není-li možné jeho věcné zdokonalování... Dokonalý tvar je neměnný po dlouhá staletí...“ (Teige 1927: 191).

⁸ O vztahu pražské školy ke starším směrům pojednává např. Jakobson 1934. Podnětně píší o domácích zdrojích pražské funkčně strukturální literární vědy a estetiky např. Pospíšil–Zelenka 1996.

⁹ A k důležité roli tradice ostatně srov. i Tschichold 2008.

Neviditelný význam

Závěrem uvedme jeden zcela konkrétní příklad shodného uvažování v lingvistice a typografii. Je jím přiřknutí významu něčemu, co – zjednodušeně řečeno – není vidět. I to, co není bezprostředně patrné, totiž může hrát ve struktuře (v jazyce, v typografickém návrhu) svou roli. V jazykovědě je typicky strukturálním koncept nulové koncovky: určité místo ve struktuře, tj. v systému tvarů, které jsou v oposici, neinterpretujeme jako „prázdné“, ale jako „zaplněné nulou“, protože oposice může být z principu pouze mezi „něčím“ a „něčím jiným“, nikoli „ničím“. V typografii se takový přístup projevuje vědomím, že i prázdné místo hraje v návrhu důležitou úlohu. U Teigeho čteme: „poznalo se, že nepotištěné plochy jsou také důrazným valérem, který se uplatňuje v poměru k potištěné ploše, že jsou aktivními faktory, nikoliv jen neutrálním podkladem“ (Teige 1927: 193).

Závěr

Témat, která spojují na první pohled snad vzdálené obory jako lingvistika a typografie, je více. Čas od času se také některý z lingvistů odváží vydat na pole typografie (Vachek 1989) a naopak některý typograf na území lingvistické (Waller 1987). V tomto textu jsme se pokusili pouze poukázat na jednu zajímavou paralelu (ne-li přímo dotyk či dokonce průnik) mezi přemýšlením lingvistů a typografů v meziválečném Československu. Také jsme chtěli vzpomenout dobu, kdy byly autory sebevědomých individuálních i kolektivních manifestů osobnosti se širokým vzdělanostním zázemím a schopností svá stanoviska důsledně naplňovat. Snad půjde něco podobného časem říci i o naší době, a nějaký budoucí Einstein se tak bude moci o své návštěvě u nás vyjádřit příznivěji než jeho předchůdce...¹⁰

Literatura

- Bohatec, Miloslav. 1965. *Teige a kniha*. Praha: Nakladatelství čs. výtvarných umělců.
- Burke, Christopher. 2007. *Active Literature: Jan Tschichold and New Typography*. London: Hyphen Press.
- . 2008. Ethnically Slav / Původem Slovan. *Typo* 33, 30–33.
- Čapek, Karel. 1932. Spisovná čeština a jazyková kultura. *Lidové noviny*, 4. 12. 1932. (Reprint: Čapek, Karel. 1986. *Spisy. O umění a kultuře III*. Praha: Československý spisovatel, 350–353.)
- Čapková, Kateřina. 2008. Několik tváří exilu v ČSR. Každodennost péče o uprchlíky před nacismem. *Dějiny a současnost* 30, č. 3, 30–33.
- Čapková, Kateřina – Frankl, Michal. 2008. *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha – Litomyšl: Paseka.

¹⁰ Za mnoho podnětných věcných i formulačních připomínek ke starším verzím textu a za všechny plodné i neplodné diskuse o typografii děkuju Davidu Březinovi.

- Frankl, Michal. 2008. Mezi blahovůlí a svévolí. Politika Československa vůči uprchlíkům před nacismem. *Dějiny a současnost* 30, č. 3, 34–37.
- Greenberg, Joseph H. 1971. Is Language like a Chess Game? In: *Language, Culture, and Communication. Essays by Joseph H. Greenberg*. Stanford: Stanford University Press.
- Hamanová, Růžena. 1968. *Karel Teige (1900–1951). Literární pozůstalost*. Praha: Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze.
- Havránek, Bohuslav – Jakobson, Roman – Mathesius, Vilém – Mukařovský, Jan – Trnka, Bohuslav. 1935. Úvodem. *Slovo a slovesnost* 1, 1–7.
- Havránek, Bohuslav – Weingart, Miloš, eds. 1932. *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Chvatík, Karel. 1970. *Strukturalismus a avantgarda*. Praha: Československý spisovatel.
- Jakobson, Roman. 1934. O předpokladech pražské lingvistické školy. *Index* 6, č. 1, 6–9.
- Marek, Jaroslav. 1998. *Česká moderní kultura*. Praha: Mladá fronta.
- Michl, Jan. 2003. *Tak nám prý forma sleduje funkci. Sedm úvah o designu vůbec a o chápání funkcionalismu zvlášť*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze.
- Nezval, Vítězslav. 1932. S linguisty proti brusičům. *Žijeme* 2, č. 3, 233–234.
- Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš. 1996. *René Wellek a meziválečné Československo (Ke kořenům strukturální estetiky)*. Brno: Masarykova univerzita.
- Primus, Zdenek. 2001. Karel Teige, architekt knihy. *Deleatur* 5, č. 5, 14–21.
- Saussure, Ferdinand de. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. F. Čermák. 2. vydání, Praha: Academia.
- Skalička, Vladimír. 1947–1948. Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“. *Slovo a slovesnost* 10, 135–142. (Reprint: Skalička, Vladimír. 2004. *Souborné dílo, I. díl (1931–1950)*. Ed. F. Čermák, J. Čermák, P. Čermák, C. Poeta. Praha: Karolinum, 367–375.)
- Srp, Karel – Bregantová, Polana – Bydžovská, Lenka. 2009. *Karel Teige a typografie. Asymetrická harmonie*. Praha: Arbor vitae.
- Šalda, František Xaver. 1931–1932. O té filologické patálii. *Šaldův zápisník* 4, 116–129. (Reprint: Šalda, František Xaver. 1987. *Z období zápisníku I–II*. Praha: Odeon, 520–525.)
- . 1932–1933. Staří filologové a noví linguisté. *Šaldův zápisník* 5, 84–96. (Reprint: Šalda, František Xaver. 1987. *Z období zápisníku I–II*. Praha: Odeon, 526–531.)
- Šoltys, Otakar. 1991. Kulturní kontext Pražského lingvistického kroužku. *Slovo a slovesnost* 52, 198–201.
- Švácha, Rostislav. 2000a. Teorie českého funkcionalismu. *Philosophica – Aesthetica* 21, *Historia artium* III, 233–249. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis). Online: http://publib.upol.cz/~obd/fulltext/AESTH21/Historia_artium_III-10.pdf.
- . 2000b. Forma sleduje vědu. Karel Teige a český vědecký funkcionalismus 1922–1948. Form follows science. Karel Teige and Czech Scientific Functionalism, 1922–1948. In: *Forma sleduje vědu. Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948. Form follows science. Teige, Gillar, and European Scientific Functionalism, 1922–1948*. Praha: Galerie Jaroslava Fragnera, 14–97.
- Teige, Karel. 1927. Moderní typy / Moderne Typographie. *Typografia* 34, 1927, 189–207. (Reprint: Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 232–236.)

- . 1930–1931. Grafik Jan Tschichold v Praze. *Rozpravy Aventina* 6, č. 18, 22. 1. 1931, 212. (Reprint: Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 240–241; reprint a anglický překlad: *Typo* 33, 2008, 26–29.)
- . 1932a. Konstruktivistická typografie na cestě k nové formě knihy. *Typografia* 39, č. 3, 41–44, č. 4, 57–61. (Reprint: Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 244–250.)
- . 1932b. O fotomontáži. *Žijeme* 2, č. 3–4, 107–113, č. 6, 173–178. (Reprint: Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 250–255.)
- . 1932c. *Nejmenší byt*. Praha: Václav Petr.
- . 1933. Fototypografie. Užití fotografie v moderní typografii. *Typografia* 40, 1933, č. 8, 176–184. (Reprint: Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 255–258.)
- . 1934. Soumrak fotomontáže? *Typografia* 41, 1934, č. 4–5, 92–94. (Reprint: Srp–Bregantová–Bydžovská 2009: 261–262.)
- Thèses. 1929. In: *Travaux du Cercle linguistique de Prague 1. Mélanges linguistiques dédiés au Premier Congrès des philologues slaves*. Prague: Jednota československých matematiků a fysiků, 5–29.
- Toman, Jindřich. 1995. *The Magic of a Common Language. Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy, and the Prague Linguistic Circle*. Cambridge Mass. – London: MIT Press.
- Tschichold, Jan. 1928. *Die neue Typographie. Ein Handbuch für zeitgemäss Schaffende*. Berlin: Verlag Des Bildungsverbandes Der Deutschen Buchdrucker.
- . 1930. *Eine Stunde Druckgestaltung*. Stuttgart: Verlag Dr. Fritz Wedekind & Co.
- . 2008. The importance of tradition for typography / Význam tradice pro typografii. *Typo* 33, 18–25.
- Vachek, Josef. 1989. Remarks on redundancy in written language with special regard to capitalization of graphemes. In: Vachek, J.: *Written Language Revisited*. Ed. Ph. A. Luelsdorff. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 151–165.
- Vykypěl, Bohumil. 2007. Pražská škola. In: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Ed. P. Karlík, J. Pleskalová, M. Krčmová, R. Večerka. Praha: Academia, 150–163.
- . 2008a. Nachwort: Bohemistik, Sprachkontakt, Prager Schule. In: Berger, Tilman: *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen (Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik)*. München: Lincom Europa, 71–74. (Travaux linguistiques de Brno. 2.)
- . 2008b. Josef Vintr, ältere tschechische Grammatographie, funktional-strukturelle Linguistik. In: Vintr, Josef: *Studien zur älteren tschechischen Grammatographie*. München: Lincom Europa, 99–122. (Travaux linguistiques de Brno. 3.)
- Waller, Rob. 1987. *The typographic contribution to language. Towards a model of typographic genres and their underlying structures*. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. Department of Typography & Graphic Communication, August 1987. Online: http://www.robwaller.org/RobWaller_thesis87.pdf.